

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ДИВЕРСІЇ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

PROCEDURAL DIVERSIONS IN CIVIL JUDICIARY

Надьон А.Р., студентка IV курсу
факультету адвокатури*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*Скобова О.В., студентка IV курсу
факультету адвокатури*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

У статті досліджена проблема зловживання сторонами цивільних справ своїми процесуальними правами, яка є актуальною протягом багатьох років. В основі цієї проблеми різні підстави, основними з яких є і залишається чинне законодавство, що створює широкі можливості для зловживань, і низький рівень правової культури суспільства. Для того, щоб розібратися в генезі поняття, потрібно звернутися до основ і зрозуміти, яким чином ми наразі маємо таке законодавство, яке є чинним і актуальним, на думку законодавця. Сприятлива атмосфера для розвитку поняття «процесуальні диверсії» складалася протягом усієї історії розвитку галузей права, судочинства, можливості сторін та учасників суду поступово змінювалися і розширювалися, суд то був пасивним, то занадто втручався в процес, додатково ще і була відсутня фактична та юридична рівність сторін. В результаті змінюється суть правосуддя – судовий захист використовується учасниками процесу в порушенні прав та інтересів інших осіб, а також в протиріччі з публічними інтересами з організації ефективного та справедливого судового процесу. Те, наскільки якісними буде судочинство, залежить не тільки від роботи суду та судового процесу, а й від поведінки учасників процесу та їх представників. Сучасне українське законодавство має новелу, яка спрямована на боротьбу зі зловживанням процесуальними правами. Кодекси передбачають декілька видів відповідальності за зловживання правами учасників процесу. Звичний певний скептицизм був присутній щодо втілення у життя запропонованих процесуальними кодексами норм. Але наразі судова практика (в тому числі Верховного Суду) свідчить про активне застосування вказаних норм на практиці. Попри те, що вже є визначення такого поняття та законодавчо визначена ідентифікація таких диверсій, більшість суддів все ж таки неактивно виконують обов'язки вживання заходів для попередження диверсій та застосування до учасників процесу заходів впливу, передбачених кодексом.

Ключові слова: зловживання цивільними правами, процесуальні диверсії, шикана, суб'єктивні права, санкції, затягування процесу, судова реформа.

The article examines the problem of abuse of civil rights by the parties through procedural rights, which has been relevant for many years. Based on this problem, there are various grounds, the main of which are and remain legislation that creates ample opportunities for crime and a low level of legal culture of society. In order to develop in the concept of genesis, it is necessary to return to the basic and clear, as a consequence of increasing the norm, which is legislation, which is valid and relevant to the legislation. Unpleasant atmosphere for the development of the concept of "procedural diversions" is formed throughout the history of the branches of law, justice, the possibility of the page and court participants is gradually used and expanded, the court will be passive, so many interfere in the process, in addition to factual and legal. As a result, the judiciary will be changed – judicial protection of participants in the process in violation of the rights and interests of others, as well as in opposition to the public interests of organizations of effective and fair trial. Due to the quality of the proceedings, it is accompanied not only by the work of the court and judicial investigation, but also by the behavior of the participants in the process and their representatives. Modern Ukrainian legislation has a novelty that aims to combat the abuse of procedural rights. The codes provide for several types of liability for abuse of rights of participants in the process. The usual certain skepticism was presented regarding the assessment in life of the norms proposed by the procedural codes. But now the case law (including the Supreme Court) shows the active application of these rules in practice. Despite the fact that such a concept has already been defined and the identification of such diversions is defined by law, most courts are still inactive in applying national measures to prevent inversions and apply them to participants in the process, which are determined by the codes.

Key words: abuse of civil rights, procedural diversions, harassment, subjective rights, sanctions, delays, judicial reform.

З історії радянського законодавства зрозуміло, що таке правове явище, як зловживання процесуальними правами, було досить поширеним. Початок цього феномена був пов'язаний з особливостями судоустрою і судочинства, а також з ідеєю про суб'єктивні права, зокрема про межі свободи особистості та ступінь втручання держави.

Коли в дії законів був такий правовий акт, як Руська Правда [1], кримінальні та цивільні процеси не були відділені один від одного, судочинство лише формувалося, справи мали назву «тяганина» або «тяжба». Права осіб були досить широкими, адже саме від сторін певного спору залежало відкриття, шляхи вирішення та і кінець справи. Дві сторони були «позивачами» (ст. 17 Руської Правди) [1], що казало про те, що вони мають рівне процесуальне положення і не мають ніяких переваг. Підставою для початку провадження була подача позову тим, чий права було порушено. Позивач мав вільний вибір способу захисту інтересів, до того ж допускалася ситуація захисту навіть необґрунтованих вимог до протилежної сторони: «якщо позов буде стосуватися більшої суми, то позивачеві слід сказати: «сам винен, що не поставив послухів при віддачі грошей у борг» (ст. 52 Руської Правди) [1]. Із загальних принципів індивідуальної свободи приватних

осіб в процесі винятковою була теза про те, що в процесі переслідування особи, яка вчинила злочинне діяння, заявник не міг заподіяти кривдникові відповідного зла.

Перші заборони недобросовісності поведінки сторін процесу та санкції за неї були закріплені в нормативних актах XV–XVI ст., які були присвячені питанням судоустрою та судочинства.

Наприклад, у Судовій Новгородській грамоті (XV ст.) була встановлена неприпустимість подачі необґрунтованої, безглуздої вимоги, заснованої на неправдивих відомостях: «а позивачеві на позивача наведення не наводити / обмовляти, а також ні на владичного намісника, ні на посадника, ні на тисяцького, а також інших суддів і доповідачів» (ст. 6).

Як запобіжний захід щодо попередження подачі необґрунтованого позову використовували присягу: на першій стадії процесу сторона-позивач мав присягнути, що «він по правді шукає», а сторона-відповідач присягав, що «він по правді заперечує» (ст. 13, 14, 27). Уникнення дачі присяги розглядалося як підстава для визнання сторони винною (ст. 15). Відповідальність за подачу безпідставного позову передбачала: 1) зобов'язання особи сплачення судового мита та всіх збитків, що були завдані іншій сто-

роні (ст. 7); 2) обов'язок сплатення грошового штрафу: для боярина – 50 рублів; для землевласника – 20 рублів; для молодого людини – 10 рублів (ст. 6).

Судебник 1550 року встановив ще одну підставу для визнання позову безпідставним: невідповідність вимог «розмірам своїх животів та промислу», тобто розмірам тих цінностей, майна, доходів і сум, що сплачується їм в царській податі. У цій ситуації позивач позбавляється права на позов, зобов'язується платити за судові мита і має всі шанси бути звинуваченим в ябедничстві (ст. 72) [2]. Ст. 72 Судебника 1550 закріплювала, що дані про животи та промисли мали міститися в окладно-розметних книгах. Складати та вести їх мали місцеві адміністрації.

Щоб визначити наскільки є правомірним позов у волостях, де не було таких облікових книг, створювалася спеціальна комісія із «найкращих людей та цілувальника одного або двох, залежно від справи», щоб окреслити права позивача. Як тільки така комісія була сформована, розпочинався процес обшуку. Викриті посадові і прості жителі волостей мали сплатити суду мито, штрафи на користь Государя, а потім бралися на поруки і вирушали в Москву для призначення їм кримінального покарання.

Наприклад, одним із видів неприпустимої поведінки позивача Судебник 1550 визнавав подання скарги без приводу і безпідставно, тобто коли позивач «бив чолом не по справі», скаржився на суддів, які відмовили йому в позові через незаконність (ст. 7) [1]. Повторна скарга з одними і тими ж підставами вважалася недопустимою, і повторний розгляд був у разі, якщо «скаржник учнет ... докучати государю» (наполегливо казати про прийняття скарги на суддів), то він підлягає тюремному заключенню (ст. 7).

Про такі безпідставні позови і скарги йшлося в Соборному Уложенні 1649 р: «за ябеду, а також безпідставного чолобитну ябедники після обшуку і дослідження істини піддавалися покаранню і висилалися з міст і посадів. Окремою главою регулювалися випадки подачі необгрунтованої скарги на рішення суду: «а буде така справа чолобитник на суддю влаштує марно, і звинувачений він у справі, а не по обіцянкою, і того чолобитника за помилкове його челобитье самого по тому ж бити батоном нещадно» (глава X Соборної Уложенні «Про суд» ст. 9). [3]

Також у разі пред'явлення вимог не по справі сторони не задовольняли позов, і позивач мав сплачувати штраф: «а що він понад те свого прямого позовом в позовної своїй чолобитною припише лишку, і в тому йому відмовити. Так ньому ж з того приписного позовом доправити государеві мита втричі, за те шукай прямого, а зайого не приписуй» (глава X Соборної Уложенні «Про суд» ст. 19).

Таким чином, за Давньоруської держави (X–XVII століття) процес був доступний лише для приватних осіб, які незалежно від характеру порушень, самостійно вказували, чи є за необхідне захищати свої інтереси. Додатково фіксувалися вимоги до форми волевиявлення особи, щоб таке було правомірним і позов не міг містити завідомо ложні дані, звинувачення, які спрямовувалися на заподіяння певної шкоди іншій стороні. Недотримання таких вимог було недопустимим, і позивач ніс за це законодавчі міри відповідальності.

Основоположні зараз ідеї кінця XVII – початку XVIII ст. свободи особистості, верховенства права, межі його здійснення розповсюдилися в кінці в Росії лише в середині в середині XIX століття. Це знайшло своє відображення під час підготовки основних законів судової реформи: Статутів цивільного і кримінального судочинства (УГС і УУС) [4].

Головною в той час була теза про те, що суб'єктивне право визнане або дароване об'єктивним правом конкретного панування приватної, індивідуальної волі. Допускається лише вільне чинення своїх суб'єктивних прав у волі і інтересі. Але такий варіант не був основним для використання наданих правових можливостей.

Основою цивільного судочинства за Статутом цивільного судочинства 1864 був принцип змагальності, під яким розуміється «початок власної автономії тяжущихся в цивільному процесі». [3] Він впливав із самої суті цивільних прав, і діяльність суду була скерована на їх захист. Розглядаючи змагальний початок як логічний шлях продовження цивільно-правової диспозитивності, можна стверджувати, що свобода сторін має вирішальне значення у правосудді. Єдине Правило про те, що неприпустимість зловживання процесуальними правами відсутнє, згадувалося лише про окремі негативні наслідки в результаті несумлінної поведінки сторін у процесі. Наприклад, законодавець передбачив санкцію у вигляді грошового штрафу за безпідставний спір про підробку (ст. 562 УГС), за безпідставні прохання про скасування рішень (ст. ст. 190, 800 УГС).

У практиці судовиробництва заперечувалася ідея зловживання правом у будь-якій формі вираження. Одночасно була наявна думка Урядового Сенату стосовно питання відповідальності за використання засобів судового захисту. З одного боку, Сенат, приймаючи рішення, спирався на ідею свободи здійснення обома сторонами своїх процесуальних прав та неприпустимість стягнення збитків з особи, яка бажає судового захисту, лише на підставі того, «що остаточним судовим рішенням його домагання було визнано неправильним і передчасним». З іншого боку, в інших своїх рішеннях Сенат звертав увагу на те, що «неправове звернення до судового захисту, якщо той, хто звертається, знає про свою неправоту або, хоча і не знає, але міг і повинен був би знати про неї, становить недозволене діяння». Однак всі ці прецеденти належали лише до питання безпідставного звернення до суду, і взагалі питання зловживання процесуальними правами не торкалися [4].

У теорії до різновидів зловживання такими правами відносили:

- 1) пред'явлення до суду завчасно безпідставного позову. Особливо якщо позивачу було відомо, що у відповідача відсутні докази, які зможуть спростувати їх вимоги (наприклад, у разі втрати розписки, смерті єдиного свідка, якому були відомі обставини, докази, тощо);
- 2) оскарження судових рішень, завідомо знаючи про їх законність;
- 3) заяву будь-яких клопотань з єдиною метою затягнути процес (наприклад, про виклик свідків, які нічого у справі не зможуть довести, якщо їх зовсім не існує);
- 4) інформування суду щодо неправдивих фактів і подання фальшивих доказів (підроблені документи, перероблені);
- 5) вимога пред'явити докази про відомий лише заявнику факт.

Натепер такі способи зловживань правами залишаються найбільшою загрозою на шляху до реалізації своїх прав свобод та інтересів. Аналізуючи законодавство зарубіжних країн, можемо дійти висновку, що там міститься поняття такого зловживання, критерії визначення. Наприклад, ст. 2 Цивільного кодексу Швейцарії містить: «кожен має виконувати свої права і виконувати свої обов'язки згідно з правилами добросовісності...». Проте саме зловживання правом законом не захищено [6]. Присутня категорія «*Aemulatio*», якою оперували ще юристи Давнього Риму. Вона означає конкуруючу імітацію, заздрість, недоброчесність, зловживання правом, уникаючи користь для себе, намір зашкодити іншому. Як походна категорія від «*aemulatio*» сучасне німецьке законодавство містить поняття «шикана» (нім. *Schikaneverbot*), яке згадується у ст. 226 Цивільного кодексу (BGB) Німеччини [7]. Вона містить наступне: «Здійснення права неприпустимо, якщо воно може мати на меті лише заподіяння шкоди іншій особі». Іншими словами, шикана – це використання свого суб'єктивного права, наданого законом або договором,

з метою завдати шкоди іншій особі або з іншою метою (в іншій формі) [8].

Аналізуючи вже законодавство України, потрібно сказати, що настільки поширеною така поведінка учасників процесу стала такою через те, що досі не встановлено ніяких критеріїв для визначення зловживань процесуальними правами.

Наприклад, ч. 3 ст. 27 ЦПК України встановлює лише декларативне положення щодо обов'язку осіб, які беруть участь у справі, добросовісно здійснювати свої процесуальні права. Однак цей обов'язок не має ніяких критеріїв застосування і санкції за неналежне здійснення процесуальних прав [5].

Великий вклад в сучасне розуміння категорії «зловживання правами» у правовій системі України принесли праці учених, які досліджували це явище в межах цивільного права, зокрема, І.А. Безклубого, С.М. Бєрвено, Т.В. Боднар, О.С. Губара, О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.М. Коссака, В.В. Луця, Р.А. Майданика, О.Я. Рогача, М.О. Стефанчука, Є.О. Харитоновна, Я.М. Шевченко та інших, і в межах цивільного та виконавчого процесів, зокрема А.Ю. Ануфрієва, А.В. Аргунова, С.С. Бичкової, О.О. Борисової, С.В. Васильєва, В.О. Гурєєва, І.О. Журби, Г.З. Лазько, Д.Б. Малєшина, Р.М. Мінченко, Р.М. Нігматдінова, В.О. Аболоніна, Ю.Д. Притики, А.В. Смітєох, Г.П. Тимченка, С.Я. Фурси, Є.І. Фурси, Д.М. Чечота, М.С. Шакарян, В.М. Шерстюка, М.Й. Штефана, С.В. Щербак, В.В. Яркова, А.В. Юдіна та інші.

При спробі переліку всіх можливих варіантів зловживань процесуальними правами в цивільному процесі можна наштотувати на деякі неузгодженості, які зумовлюються складним сприйняттям певних норм і правил з розгляду справ, які в теорії сукупно повинні узгоджуватися і систематизуватися. Але такого досі не відбулося, що створює розбіжності в позиціях науковців.

Цивільний кодекс України, на жаль, дає змогу зловживати процесуальними правами не тільки проти інтересів іншої сторони, а й іноді зашкодити їй. Можуть мати місце зловживання процесуальними правами, які спрямовані безпосередньо проти суду. Наприклад, судді заявляються на необґрунтований відвід, який у перспективі підірве довіру до його об'єктивності (ст. 20–24 ЦПК України). І ця ситуація погіршиться, якщо буде заявлено кілька відводів одному судді одночасно.

Редакція ч. 3 ст. 160 ЦПК України так само може бути використана особою, щоб зловживати правом, зокрема: «У разі виникнення заперечень у будь-кого з осіб, які беруть участь у справі, а також свідків, експертів, спеціалістів, перекладачів щодо дій головуючого. Ці заперечення заносяться до журналу судового засідання, і про їх прийняття чи відхилення суд постановляє ухвалу». Тобто якщо заперечення, які виникли у будь-кого з осіб, які беруть участь у справі, не були сказані у залі судового засідання, то суд не має змоги зафіксувати їх. У зв'язку з цим цю норму можна тлумачити по-різному, але одне очевидно – некоректність редакції ч. 3 ст. 160 Кодексу може бути використана для зловживання правом. Ми можемо запропонувати її в такій редакції: «Заперечення проти дій головуючого мають бути обґрунтованими і заявлятися в залі судового засідання вголос або подані письмово». [9] Тобто заперечуватися можуть не тільки дії, але й бездіяльність головуючого. Однак заява необґрунтованих заперечень проти дій головуючого може бути спрямована на затягування розгляду справи з метою затягування строків її розгляду та щоб заважати головуючому виконувати свої обов'язки. Ці дії мають розцінюватися як такі, що спрямовані як проти судді, так і судочинства, тобто як зловживання процесуальними правами [12].

Зважаючи на вищесказане, ч. 3 ст. 160 ЦПК України має містити правило про те, що «при виникненні заперечень у будь-якої з осіб, які беруть участь у справі, а також

свідків, експертів, спеціалістів, перекладачів щодо дій головуючого або його бездіяльності, вони можуть бути висловлені з дозволу головуючого. Забороняється висловлювати заперечення під час виступу головуючого або інших осіб. Під час висловлення заперечень в установленому порядку суд не має права обмежувати виступ, переривати виступаючого або не приймати оголошених у залі судового засідання письмових заперечень. Озвучені заперечення заносяться до журналу судового засідання. Про прийняття чи відхилення заперечень суд постановляє ухвалу» [10].

Важливим моментом є повага учасників процесу один до одного, яка має бути обов'язковою і закріплюватися у законодавстві. Тому до ч. 1 ст. 5 ЦПК України слід додати положення про те, що не лише суд зобов'язаний поважати честь і гідність учасників процесу, а й особи, які беруть участь у справі, повинні поважати честь і гідність судді, інших учасників цивільного процесу й утримуватися від висловлювань, як письмових, так і усних, які можуть бути сприйняті як образливі [11].

Вчені вважають, що наразі єдиним шляхом вирішення проблем зловживання процесуальними правами є санкції.

Саме санкції мають передбачати можливі негативні наслідки за правопорушення. Отже, вважаємо, що в ЦПК України слід передбачити ряд санкцій, які будуть застосовуватися до осіб, яким суд відмовив у задоволенні позову (первісного чи зустрічного), за аналогією з виконавчим збором і витратами, пов'язаними з організацією та проведенням виконавчих дій, та які повинен сплатити боржник, якщо він не виконав рішення суду чи інших органів (посадових осіб) добровільно (ч. 2 ст. 25 Закону України «Про виконавче провадження»). Тобто судовий збір має стягуватися не під час звернення до суду, а після розгляду справи включатися до судових витрат і покладатися на винну особу, яка не припинила правопорушення.

Судова реформа, яка нині, в процесі здійснення в Україні, має на меті забезпечення конституційних прав громадян та юридичних осіб на судовий захист. У зв'язку з цим потрібно створювати передумови для більш ефективного судочинства, яке досягне своєї головної цілі: захист порушених або оспорюваних прав, свобод та законних інтересів [10].

Саме для виконання цього у нових процесуальних кодексах вперше було закріплено принцип недопущення зловживання процесуальними правами, метою якого стає розвантаження судової системи та прискорення процесу. Додатково було визначено перелік дій, які залежно від конкретних обставин суд може визнати зловживанням процесуальними правами, що суперечить завданням судочинства, зокрема:

1. Подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, спрямованих на безпідставне затягування чи перешкодження розгляду справи чи виконання судового рішення.

2. Подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями.

3. Подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер.

4. Необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою.

5. Укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі.

З огляду на наведене вище можна сформулювати законодавче визначення поняття терміну «зловживання процесуальними правами» як дії учасників процесу, спрямовані на порушення права інших учасників процесу на справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд спору судом.

Висновки. Крізь призму усього історичного процесу розвитку права та діяльності судів, в умовах розширення процесуальних можливостей учасників процесу, пасивності суду, відсутності фактичної рівноправності сто-

рін та традицій змагальності складається «сприятлива» обстановка для зловживань процесуальними правами. В результаті таких дій спотворюється суть правосуддя – механізм судового захисту використовується учасниками процесу на порушення прав та інтересів інших осіб, а також виявляється в протиріччі з публічними інтересами з організації ефективного та справедливого судового процесу. Таким чином, зловживання процесуальними правами є серйозною проблемою, що стоїть на шляху розвитку ефективної моделі правосуддя. Одним із найефективніших шляхів вирішення цієї проблеми ми бачимо не тільки перелік таких зловживань, а й введення санкцій за усвідомлене їх діяння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Руська правда. Редакція IV. С. 137-144. (На основі тексту Архівної комісії АН СРСР, № 240, *Новгородський 1-й літопис XV ст.*). URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm> (дата звернення 18.10.2020).
2. Судебник 1550 року. URL: https://dep_iogip.pnzgu.ru/files/dep_iogip.pnzgu.ru/normativnie_akti/sudebnik_1550_goda.pdf (дата звернення 18.10.2020).
3. Соборне уложення М.Н. Тихомиров, П.П. Епифанов. *Соборное уложение 1649 года.*, Изд-во Моск. ун-та, 1961. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1649.htm> (дата звернення 18.10.2020).
4. Котляр М.Ф. Історія давньоруської державності. Київ : *Київський славістичний ун-т.* 2002. 234 с.
5. Ковалишин О.Р. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. 2017. Вип. 45. С. 166–175. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2017_45_18 (дата звернення 18.10.2020).
6. Swiss Civil Code. URL: <https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19070042/index.html>. (дата звернення 18.10.2020).
7. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/226.html>. (дата звернення 22.10.2020).
8. Аболонин В.О. Злоупотребление правом на иск в гражданском процессе Германии : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук. спец : 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс». URL: <http://lawtheses.com/zloupotreblenie-pravom-na-isk-v-grazhdanskom-protseesse-germanii> (дата звернення 22.10.2020).
9. Волков А.В. Злоупотребление гражданскими правами: проблемы теории и практики. автореф. дис. на соискание учен. степени доктора юрид. наук. спец: 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право». 2010. URL: <http://refdb.ru/look/2340704-pall.html>.
10. Губар О.С. Недопустимість зловживання правом у цивільному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. спец: 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» 2013. 19 с. URL <http://www.library.univer.kharkov.ua/OpacUnicode/index.php?url=/notices/index/IdNotice:757627/Source:default>. (дата звернення 23.10.2020).
11. Журба І.О. Зловживання сторонами процесуальними правами у цивільному процесі. *Вісник Київського національного університету. Серія : «Юридичні науки».* 2013. № 4 (98). С. 102–105.
12. Смітюх А.В. Щодо змісту поняття «процесуальна диверсія». *Підприємництво, господарство і право.* 2006. № 2. С. 103–105.